

De openbare eredienst in Friesland rond 1820.

Klaas-Willem de Jong

Er is niet erg veel bekend over de liturgische situatie van de Nederlandse Hervormde Kerk in het begin van de vorige eeuw. Er verschenen in die tijd weliswaar verschillende publicaties over het werk van predikanten, maar die gingen nauwelijks in op de orde van dienst en de liturgische formulieren. Wel wordt duidelijk, dat men met die formulieren niet veel ophad. Evenals in de prediking komt veel aan op de persoon van de predikant. Hij is de auteur van alle liturgie.

Toch is er in het begin van de 19e eeuw sprake van liturgische beweging. H.J. en A.C. Honders (vader en zoon) hebben daarop gewezen in artikelen in *Kerk en Theologie*. De eerste schreef ten tijde van de discussies rond het nieuwe Dienstboek in de Hervormde synode (1950) over soortgelijke beraadslagingen in 1817 en de daaruit voortvloeiende besluiten.¹ De tweede berichtte ruim 20 jaar later over een liturgisch tijdschrift, dat met enige onderbrekingen tussen 1804 en 1826 verscheen en geredigeerd werd door H.W.C.A. Visser, predikant te IJsbrechtum.² In dit tijdschrift komen we naast diverse adviezen en suggesties berichten tegen over de liturgische praktijk her en der in het land. Het tijdschrift heeft invloed uitgeoefend op de synodale besluiten van 1817.³

In dit artikel willen we een beeld geven van de receptie in de provincie Friesland van wat de synode inzake de liturgie als "wensch, verlangen of raad" aan de gemeenten had doorgegeven bij besluit en aanschrijving van 11 juli 1817. De in het Rijksarchief te Leeuwarden gedeponeerde archivalia van het Provinciaal Kerkbestuur van Friesland bevatten verslagen van de uitvoering van de synodale besluiten in vrijwel alle Hervormde Gemeenten van zijn ressort. Deze verslagen vormen de basis van dit artikel (zie bijlage).

De synodale besluiten van juli 1817 inzake de openbare eredienst.

Op verzoek van de Commissaris-Generaal van het departement belast met de zaken der Hervormde Kerk houdt de Algemene Christelijke Synode zich in 1817 bezig met de eredienst.⁴ Een commissie wordt ingesteld om "de betamelijkste uitoefening van den openbaren godsdienst in het gemeen, en de meer stichtelijke en plegtige bediening van den H. Doop en van het H. Avondmaal in het bijzonder" te onderzoeken en daarover rapport uit te brengen.⁵ In grote lijnen wordt dit rapport door de synode aangenomen. Wij vermelden hieronder de belangrijkste besluiten, zoals die aan gemeenten en predikanten bekend zijn gemaakt door een schrijven gedateerd 11 juli 1817.⁶ Er bestaan twee categorieën, "verordeningen bij besluit ...

vastgesteld" en "aanwijzingen". Dit onderscheid wordt echter niet consequent gehanteerd, waardoor soms onduidelijk blijft, wat bindend is en wat niet. Als ingangsdatum is 1 januari 1818 bepaald.

De synode gelast de kerkeraden, dat de predikanten in het vervolg zullen bepalen, welke gedeelten gelezen zullen worden bij de voorlezing van Gods Woord. De voorlezing moet gericht zijn op hetgeen zij in de prediking zullen behandelen. In een aantal plaatsen werd de keuze van de Schriftlezing nog door de voorlezer bepaald. Daar moet nu een eind aan komen.

Met betrekking tot het gezang wordt gesteld, dat waar een orgel is dat ook gebruikt moet worden. Verder wordt de predikanten aangeraden het belang van de zang te onderstrepen en te waarschuwen tegen "alle hard en ongeregeld geschreeuw". Er wordt de suggestie gedaan een enkel vers staande te doen zingen, bij bijzondere gelegenheden beurtzangen in te voeren en op de feestdagen een enkele zangdienst te doen houden.

Ook bij het gebed zou de gemeente zo nu en dan eens kunnen staan. De predikant wordt overigens geraden de gebeden kort te houden, zonder veel omhaal van woorden en herhalingen. Het Onze Vader zal niet dan met de nodige eerbied en aandacht gebeden worden.

Het aflezen van verkopeningen en verpachtingen mag, conform een eerder besluit van de Commissaris-Generaal, niet (meer) in de dienst plaats vinden, niet vanaf de kansel en niet door de predikant.

Voorts beveelt de synode, dat de vrijdag voor Pasen en de laatste en de eerste dag van het jaar overal gevierd zullen worden.

Met betrekking tot de bediening van de sacramenten doet de synode diverse voorstellen om de plechtigheid daarvan te verhogen. De H. Doop mag niet meer in de zogenaamde weekbeurten worden bediend en het aantal zondagen waarop er gedoopt wordt, dient zo veel mogelijk verminderd te worden. Dit zou een slordige en achteloze bediening kunnen voorkomen. Om de plechtigheid van de viering te verhogen zou het formulier rustig en duidelijk voorgelezen moeten worden, zouden beide ouders aanwezig moeten zijn en antwoorden op de doopvragen, en zou hen een gereserveerde plaats gegeven moeten worden alsmede zouden de dopelingen eerst op het moment van de bediening binnen moeten worden gebracht.

In de diensten, waarin wordt voorbereid op het H. Avondmaal dient een viertal vragen aan de gemeente te worden voorgelegd, waarop zij met 'ja' dient te antwoorden en de predikant vervolgens met een zegenwens besluit.

In de avondmaalsdienst zelf kan de preek achterwege worden gelaten. Ook bij de bediening van dit sacrament moet de frequentie beperkt blijven en wel liefst tot vier maal per jaar. Volgens de synode is dit in de meeste gemeenten al het geval. Verder wordt de aanbeveling gedaan, dat de avondmaalstafel zo groot mogelijk is, opdat een groot deel van de gemeente in een keer aan kan gaan. Bij de viering moet ieder onderscheid van rang en stand wegvallen. De uitdeling van brood en wijn dient

gepaard te gaan met een korte stilte, waarin de deelnemers een ogenblik kunnen nadenken.

Tot slot wordt het lezen van de formulieren, zoals dat in iedere gemeente gebruikelijk is, gesanctioneerd. Maar uitdrukkelijk wordt gesteld, dat er geen bezwaar tegen bestaat, als deze behoudens hun 'geest' worden aangepast, gewijzigd of ter zijde geschoven.

Karakterisering en waardering van de besluiten.

Het eerste wat in de besluiten van de synode opvalt is het overwegend formele karakter ervan. De argumentatie achter de voorstellen is vooral praktisch. Een op zichzelf staande voorlezing wordt weinig stichtelijk geacht, de kwaliteit van het gezang kan door begeleiding van het orgel worden verbeterd, zo nu en dan staan onder het gebed verhoogt de indruk die het maakt, enz. Het lijkt op zich allemaal tamelijk onschuldig.

Toch hebben de besluiten ook een aantal inhoudelijke consequenties. De ontwikkeling, waarin de persoonlijkheid van de predikant de sfeer van de dienst meer en meer gaat bepalen, wordt bevestigd en zelfs toegejuicht. Dat blijkt niet alleen in de voorlezing, maar bijvoorbeeld ook in de vrijheid de formulieren al dan niet geheel of aangepast te lezen. Verder zijn de aanbevelingen op het punt van de frequentie van doop en avondmaal evenmin waardenvrij. Eventuele 'vroegdoop' wordt zo goed als onmogelijk en de vraag wordt niet gesteld, of een kwartaalsgewijze viering in overeenstemming is met de Schrift. Zo zou er nog meer te noemen zijn.

In een aantal gevallen zijn de invloeden van 'de tijd' duidelijk merkbaar. Is het verlangen van de synode, dat er bij de avondmaalstafel geen onderscheid gemaakt mag worden naar rang en stand denkbaar zonder de Franse revolutie? De wijzigingen die de synode heeft aangebracht in de voorbereidingsvragen, zoals ze oorspronkelijk in de provincie Groningen gesteld werden, verraden de invloed van de Verlichting.⁷ Het merkwaardige is nu, dat deze vragen voorgeschreven worden, terwijl de predikanten ten aanzien van de formulieren worden vrijgelaten.⁸

De vraag aan de synode en haar opdracht aan de commissie was zich te bezinnen op de betamelijkste uitoefening van de eredienst en de meer stichtelijke en plechtige bediening van doop en avondmaal. De nadruk in de maatregelen is dan ook op het betamelijke (passende), stichtelijke en plechtige komen te liggen. De criteria worden gevonden in het godsdienstig en religieus gevoel. Dat doet opnieuw denken aan de Verlichting, en aan wat later o.a. gevat zal worden onder de Groninger theologie.

Het belang van de synode in 1817 voor en haar invloed op de liturgie is groot (geweest). Voor het eerst na de twee eeuwen eerder gehouden synode van Dordt worden er landelijke besluiten genomen inzake de eredienst. Een deel van haar opvattingen zullen we nu niet meer delen, maar erkend moet worden, dat ze regulerend optrad om de dienst beter te doen verlopen. De invloed is in de Hervormde Kerk hedentendage nog

merkbaar, ondanks latere herzieningen op sommige punten.⁹ Vaste doopzondagen zijn een gewoonte geworden en een flink deel van de gemeenten houdt het ook in 1990 op een kwartaalsgewijze viering van het avondmaal. De bepaling over de voorlezing van de bijbel is een stap geweest in het proces van het verdwijnen van de 'voordienst' en de volledige integratie van de Schriftlezing in de dienst.

Provinciaal onderzoek naar de uitvoering van de synodale besluiten.

Op 19 juli 1819 besluit de synode een onderzoek in te stellen naar de receptie van de in 1817 uitgevaardigde regels en adviezen.¹⁰ Alle gemeenten worden via de provinciale en classicale besturen verplicht om een gedetailleerd verslag te geven in hoeverre de besluiten zijn uitgevoerd. Aan de meerdere besturen wordt verder advies gevraagd hoe te handelen met onwillige kerkeraden en predikanten.

Het onderstaande overzicht laat goed zien, hoe de Nederlandse Hervormde Kerk werkte sinds de invoering van het Algemeen Reglement in 1816. Provinciaal en classicaal kerkbestuur fungeren als doorgeefluik. Enerzijds zien zij toe op de uitvoering van de besluiten der Algemene Synode. Anderzijds rapporteren zij weer aan die synode, hoe het met de uitvoering staat. Zij onthouden zich van enige inhoudelijke waardering of beoordeling.

Conform het verzoek besluit het provinciaal kerkbestuur van Friesland in de najaarsvergadering om de synodale resolutie door te zenden aan de classes met de vraag uiterlijk 8 april 1820 te antwoorden.¹¹

Op donderdag 4 mei 1820 wordt een aan de vergadering voorgelegd concept met een samenvatting van de ontvangen verslagen met een kleine wijziging overgenomen en aan de synode verzonden.¹² Er wordt een commissie ingesteld, die zich beraden zal op maatregelen, die het provinciaal bestuur nemen kan om de uitvoering van de synodale verordeningen te bevorderen. De kerkbesturen van de classes Harlingen en Heerenveen hebben alleen een overzicht van de reacties in hun regio ingezonden. Aan hen wordt gevraagd alsnog de verslagen zelf aan het provinciaal kerkbestuur toe te zenden, wat ook gebeurt.¹³

Om diverse redenen heeft de ingestelde commissie haar werk niet kunnen doen, zo blijkt hetzelfde jaar in de zomervergadering. Aan haar wordt nu tevens verzocht de rapporten uit de classes Harlingen en Heerenveen door te nemen en daarvan een verslag te maken.¹⁴

In oktober 1820 brengt de commissie rapport uit op de provinciale kerkvergadering. Van synodewege is ondertussen aangedrongen op een aanvullende en volledige rapportage.¹⁵ Die zal na binnenkomst van de laatste verslagen worden ingezonden. Tevens wordt de synode voorgesteld om in het reglement voor de driejaarlijkse plechtige kerkvisitatie een vraag op te nemen over de uitvoering van de synodale verordeningen uit 1817.¹⁶ Aan de classes zal verder worden opgedragen "op de beste wijze" de uitvoering hiervan te bevorderen. De classes Sneek en Leeuwarden

dienen zorg te dragen dat de gemeenten van Jutrijp c.a. en Woudsend, resp. Huizum en Lekkum-Miedum alsnog hun verslag zullen inzenden.¹⁷

Op 1 mei 1821 rondt het kerkbestuur in Friesland zijn opdracht af. De stukken van de laatste gemeenten zijn binnen. De aanvulling op de rapportage van een jaar geleden kan definitief worden vastgesteld en aan de synode worden toegezonden.¹⁸ De synode bespreekt in hetzelfde jaar nog een rapport dat de reacties uit alle delen van het land bevat. Er zijn veel positieve berichten, maar in sommige streken bestaat er verzet. Gevreesd wordt, "dat men door dwang veel meer zou bederven dan verbeteren." Extra maatregelen worden daarom niet genomen. Het voorstel van de rapporterende commissie om de zaak in het vervolg in de kerkvisitatie op te nemen wordt overgenomen.¹⁹

Niet alle provincies hebben de synodale opdracht zo nauwkeurig uitgevoerd. In Groningen worden de navraag naar het opvolgen van de besluiten uit 1817 opgenomen bij de kerkvisitatie.²⁰ Als er in de visitatie-rapporten van 1820 geen aandacht aan wordt besteed²¹, worden de classes met het oog hierop aangeschreven en wordt hun bevolen om in dezen rapport in te dienen.²² Dit levert afgezien van een kleinigheid daar in het geheel geen bijzonderheden op.²³

De uitvoering van de synodale besluiten in de Friese gemeenten.

Bij de bestudering van de reacties van de gemeenten aan de classes, resp. het provinciaal kerkbestuur doen zich diverse problemen voor. Omdat er geen gerichte vragen zijn gesteld²⁴, verschillen de antwoorden op het synodale schrijven nogal van elkaar. Sommige kerkeraden doen zeer uitgebreid en gedetailleerd verslag van de wijze, waarop bij hen de eredienst is ingericht. Andere volstaan met de mededeling de besluiten van de synode zo goed mogelijk, gelet "de gesteldheid der gemeente", uit te voeren. Extra waarde hebben de brieven, waarin ook wordt ingegaan op de situatie voor 1818. Zij markeren het duidelijkst, waar het bij de maatregelen van de synode in Friesland om vernieuwingen gaat.

Het is en zal onduidelijk blijven, in hoeverre in de brieven een correct verslag wordt gegeven. Kerkeraden en predikanten konden zichzelf met een (te) eerlijk rapport in moeilijkheden brengen. Over bepaalde elementen uit de synodale aanschrijving van 1817 wordt gezwegen. Dat zou kunnen betekenen, dat er op die punten niet aan voldaan wordt. De kerkeraad in Itens meldt bijvoorbeeld, dat de avondmaalsvragen gesteld worden. Maar ook beantwoord? Het kerkvisitatieverslag uit 1820 laat zien van niet.²⁵

In de bijlage wordt een gerubricceerd overzicht gegeven van de reacties.

De voorlezing van Gods Woord (bijlage, punt 1).

In het begin van de vorige eeuw gaat aan de eigenlijke dienst, te beginnen met het votum en te eindigen met de zegen, een zogenaamde "voordienst" vooraf.²⁶ De synode bepaalde daarbij, dat de predikant beslissen moest, wat er in die voordienst gelezen zou worden.

a) die waar de voordienst door een voorlezer gedaan wordt; b) die waar de voordienst door de predikant wordt gedaan; c) die waar geen voordienst plaats vindt. De eerste groep is verreweg de grootste, zo blijkt uit het overzicht. In de meeste gevallen geeft de predikant al sinds vele jaren het bijbelgedeelte op, waaruit gelezen dient te worden met het oog op het verdere verloop van de dienst. In Pietersbierum en Witmarsum wil het nog wel eens wisselen, wie de keuze maakt. Soms doet de voorlezer het zelf. Dat laatste is nog altijd het geval in Nijland en Buitenpost en voor een deel in Pieterburum en Witmarsum. In Kornjum boven Leeuwarden is de keus alleen in de zeven weken voor Pasen nog aan de voorlezer.

Het zijn vooral de grotere plaatsen, waar de gemeenten van de tweede en derde groep gezocht moeten worden: Leeuwarden, Drachten en Dokkum (b) en Bolsward, Sneek en Heerenveen (c). De tweede groep bevat echter ook enkele middelgrote en kleine plaatsen, te weten Oudega-Nijega-Opeinde en Dronrijp, resp. Beers en Ysbrechtum. In Beers vindt de afwijking van het algemene patroon haar reden in de kwaliteit van de voorlezer. Het lijkt waarschijnlijk, dat in de grotere plaatsen de verstaanbaarheid van de voorlezing een rol heeft gespeeld om te kiezen voor algehele afschaffing van de voorlezing of voor de predikant in de rol van voorlezer.²⁷

Het tweede punt, waarop wij letten, is of de voorlezing, vòòr of in de dienst plaats vindt. De synode zag er in 1817 en bij heropening van de discussie in 1818 vanaf, om hierover een standpunt in te nemen.²⁸ Uit de verslagen blijkt, dat in ieder geval waar de predikant de voorlezing zelf waarneemt, hij die doet plaats vinden in de dienst. Overigens is de informatie op dit punt te schaars om conclusies te trekken.

Het gezang / de zang (bijlage, punt 2).

Het voorschrift van de synode, dat "in die kerken, in welke orgels zijn, het orgel het gezang steeds vergezelle" verschaft in de reacties der gemeenten onduidelijkheid over de aanwezigheid van een orgel. Een bevestigend antwoordt garandeert immers nog niet de aanwezigheid van een orgel.

De Hervormde kerk van Drachten heeft nog geen orgel, maar, zo wordt geschreven, zal er weldra een krijgen. Het orgel in Franeker is in zeer slechte staat. Verder valt op, dat vrijwel alle kerken in de classis Heerenveen een orgel ontberen, vermoedelijk vanwege de armoede in deze streek.

Van slechts enkele plaatsen wordt gemeld, dat het orgel niet of soms niet wordt gebruikt, nl. in Jelsum (ring Stiens) vrijwel altijd, in Nijkerk (ring Holwerd) vrijwel nooit, en in Terband (bij Tjalleberd, de hoofdplaats waar geen orgel is) niet bij het Avondmaal.

Het tweede punt, waarnaar bij 2. gekeken is, zijn de 'Evangelische Gezangen'. Het zingen daarvan hoort niet bij de synodale verordeningen van 1817. Een enkele opmerking in de brieven willen we echter niet aan de aandacht laten ontsnappen. Uit Oudega-Nijega wordt gemeld, dat de

gemeente liever psalmen zingt. Soortgelijke geluiden worden gehoord in Burum, Augustinusga-Surhuizum, Nijkerk (ring Holwerd), Drogcham en Wolvega. In Drogcham heeft de predikant het opgeven van gezangen daarom maar gestaakt. In Pingjum c.a. daarentegen is zelfs nog een bijzondere bundel in gebruik, nl. Gezangen bij het einde des jaars, ten gebreuke van de Hervormde Gemeente te Veendam, en voor anderen, die er zich van bedienen willen, uitgegeven door C. van Epen.²⁹

In het overzicht van de invoering van beurtzangen valt weinig lijn te ontdekken. De meeste grotere gemeenten zijn ermee begonnen, een aantal kleinere is niet achtergebleven. Meestal wordt als reden om niet tot invoering over te gaan de 'kleinheid' der gemeente genoemd, een gebrek aan geschoolde stemmen, of onvoldoende 'rijpheid' om een dergelijke verandering te doen invoeren. Ruim een handvol gemeenten heeft al een of meerdere keren een zangdienst gehouden.

Sommige kerkeraden hebben zelfs 'meer dan het gewone' gedaan en een zangkoor doen oprichten met de schoolmeester als dirigent. Het zijn vooral de jongeren, die hier met animo aan meewerken. Hallum is zo'n gemeente, evenals Leeuwarden, Pingjum, Hemelum (?), Wanswerd, Buitenpost en Paesens.

De gebeden (bijlage, punt 3).

Niet alle kerkeraden zijn er van overtuigd, dat staande bidden in hun gemeente de "indruk des gebeds" zou vergroten, zoals de synode meent. Zij zijn veelmeer bang voor wanorde en ontstichting en nemen de synodale aanbeveling daarom niet over. In een kleine 15 % van de gemeenten gebeurt het wel, dat de kerkeraad, de mannen of zelfs allen bij sommige (kortere) gebeden staan. Onduidelijk is, hoe de situatie voor 1818 was. Hier en daar krijgt men de gedachte, dat er een oudere traditie bestaat. De Ring Makkum bijvoorbeeld is voor een groot deel hierin eensgezind, terwijl men in de Ring Stiens op een enkele uitzondering na niet tot invoering is overgegaan.

Alle gemeenten stemmen met de synode in, als die stelt, dat het Onze Vader niet anders gebeden dient te worden "dan met dien hoogen ernst en stille bedaardheid des gemoeds, die de gedachte aan deszelfs verheven' oorsprong, gewigtigen inhoud en belangrijke bedoeling, iederen nadenkenden christen inboezemen moet." In de classis Heerenveen lichten de kerkeraden ons iets nader in over het verdere gebruik van dit gebed. In een kwart van de gevallen wordt het wekelijks gebruikt, eens per zondag, als dankgebed. De meeste predikanten houden het op 'zo nu en dan'. Het wordt zowel apart als tesamen met voorbeden gezegd. De praktijk op dit punt is dus zeer divers.

De aflezing (van verkopen en verpachtingen) (bijlage, punt 4).

Ondanks het nadrukkelijk verbod van de synode worden in enkele gemeenten soms nog mededelingen van niet-kerkelijke aard door de predikant van de kansel afgelezen. Meer dan 90 % van de kerkeraden onderwerpt zich echter aan de regel, dat al dergelijke zaken buiten de dienst om dienen te worden afgekondigd. Overigens is het gebruik van

dergelijke afkondigingen of het nu in of na de dienst is, sterk streekgebonden. Het duidelijkste voorbeeld is de classis Heerenveen, behoudens enkele plaatsen in de Ring Lemmer. De reden hiervoor ligt mogelijkerwijs in de uitgestrektheid van de meeste kerkelijke gemeenten in dit gebied. Elders is het beeld onduidelijker, maar de gewoonte is (nog?) wijd verspreid over de provincie.

Goede Vrijdag, eerste en laatste dag van het jaar (bijlage, p. 5).

Het houden van een dienst op Goede Vrijdag wordt op meerdere plaatsen belemmerd door weekmarkten, in het bijzonder door de vrijdagse (vee)markt in Leeuwarden. Veel kerkeraden van gemeenten rond de Friese hoofdstad doen hierover hun beklag en vragen om maatregelen van de burgerlijke (!) overheid. De waarde van deze dag wordt blijkbaar nog niet alom ingezien. Toch meldt het overgrote deel van de kerkeraden, dat de Goede Vrijdag al 'sedert vele jaren' gevierd wordt. De verplaatsing van de markt naar vrijdag deed de gemeente van Rijperkerk en Hardegarijp een aantal jaren (tot 1818) besluiten op de voorafgaande woensdag het sterven van de Heer te gedenken. Wijnaldum, Witmarsum, Beesterzwaag en Gorredijk laten weten, dat er voor 1818 geen aandacht aan deze dag besteed werd. Maar dit lijken uitzonderingen, die de regel bevestigen. Vanwege het feit, dat vanaf 1818 in vrijwel overal dienst wordt gehouden op Goede Vrijdag is dit punt buiten de tabel gelaten.

Uit de berichten over de laatste dag van het jaar, Oudjaarsdag, kunnen we in het algemeen afleiden, dat de dag voorheen slechts op een enkele plaats kerkelijk gevierd werd. Dit in tegenstelling tot de Goede Vrijdag en Nieuwjaarsdag, die men, zo wordt expliciet vermeld, al wel kende. Bolsward hield voor het eerst dienst op de Oudjaarsavond van 1816, Heerenveen sinds 1808 en Wolvega eveneens sinds 1816. In de brieven uit Vrouwenparochie, Dokkum en Rinsumageest (invoering overgenomen uit het nabije Dokkum?) wordt geen ingangsdatum gegeven, maar kende men de gewoonte al wel.

De bediening van de H. Doop (bijlage, punt 6).

Eigenlijk in alle gemeenten zijn indien mogelijk beide ouders bij de doop van hun kind aanwezig, zoals de synode voorschrijft. Omdat er geen gegevens zijn, waaruit blijkt dat ergens nadrukkelijk niet aan dit voorschrift voldaan is, is dit punt niet apart in de tabel opgenomen. Hoe oud het gebruik is in de provincie Friesland laat zich niet exact peilen, ook al meent de kerkeraad van Garijp c.a., dat het 'altijd al' het geval is geweest, die van Birdaard-Janum spreekt van een 'oud gebruik' en in Ternaard, Paesens en Nijkerk het 'al lang' is ingevoerd. Soms herinnert men zich de invoering nog precies: 10 (Drachten), 14 (Oosthem), 17 (Bozum) en 20 (Hiaure-Bornwird) jaar geleden. Slechts in een enkele plaats kwam voor 1818 alleen de vader om het kind ten doop te houden, zoals in Beers en Hemelum c.a. In Beers was het een teken van hoogmoed, als ook de moeder meekwam.

Een van de kernpunten van de verordeningen over de doopsbediening was de vermindering van de frequentie ervan, gepaard met regelmatig een

uiteenzetting over de betekenis van de doop. In de kleinere dorpen en de grotere steden heeft men niet gekozen voor vaste doopzondagen, totaal ongeveer de helft van de op dit punt responderende gemeenten. In de dorpen zijn de kerkeraden bang, dat in een aantal gevallen van uitstel van de doop afstel komt (er zijn ook Doopsgezinden in het dorp, zo Holwerd en Oldeboorn). Verder wijst men op de uitgestrektheid van de gemeente en het feit, dat de kerkdiensten over de verschillende kerkgebouwen van een combinatie verdeeld zijn wat de frequentie in de praktijk nog verder zou verlagen. In Morra c.a. hebben de ouders in het algemeen voorkeur voor vroegdoop, d.w.z. binnen vier weken. Sommige gebouwen zouden bovendien ongeschikt zijn voor het plaatsen van vele doopouders binnen bijvoorbeeld het doophek. Ook in de meeste grotere steden wordt dit argument genoemd voor het afzien van doopzondagen.

Waar men wel voor vaste zondagen gekozen heeft varieert het aantal per jaar van 2 tot 12. Verschillende predikanten zijn bereid op aanvraag van ouders het aantal zondagen uit te breiden. Globaal zijn er twee varianten. De ene gaat uit van één vaste zondag in de maand, of in de twee maanden. De andere gaat uit van één zondag per kwartaal, nogal eens in de week voorafgaande aan de Avondmaalsviering, al dan niet aangevuld met een zondag halverwege het kwartaal. Het verbod van de synode op doopsbediening in de weekbeurten wordt overal stipt opgevolgd.

De bediening van het II. Avondmaal (bijlage, punt 7).

Een van de meer nadrukkelijke verordeningen van de synode was het stellen van een viertal vragen bij de voorbereiding op het Avondmaal. Volgens de synodale commissie was het stellen van enkele vragen een gebruik in Groningen en Friesland.³⁰ Wijd verbreid zal dit in Friesland niet geweest zijn, deels gelet op enkele terloopse opmerkingen in de verslagen, deels gelet op de tegenstand die de vragen in een aantal plaatsen opriepen. Het stellen en beantwoorden van de vragen zijn daarom apart in het overzicht opgenomen.

In tenminste 10 % van de gemeenten worden de vragen door een deel van de aanwezigen niet beantwoord. In Sexbierum, Reitsum c.a., Ferwerd en Oudehorne c.a. is de predikant vanwege de grote tegenstand maar gestopt met het stellen van de vragen. In de combinatie Blija-Hogebeintum zijn ze niet gebruikt omdat er in beide plaatsen afwisselend gekerkt wordt. Dat is althans de verklaring die gegeven wordt.

De bezwaren tegen de vragen kunnen gelegen hebben in het stellen ervan op zich, een nieuwigheid, of tegen haar inhoudelijke toonzetting. Nemen we ook de overige gegevens in ogenschouw, dan lijkt het vooral om een verzet tegen nieuwe ontwikkelingen te gaan. Bekend is uit andere bron, dat in 1690 in Friesland vragen werden gesteld in Leeuwarden, Sneek en Jourc.³¹ In ons bronnenmateriaal meldt men alleen nadrukkelijk in Drachten en Sloten voorheen geen vragen aan de gemeente te hebben voorgelegd.

In de buurdorpen Warns en Hemelum (gelegen in onderscheiden Ringen) worden de vragen in de Avondmaalsdienst zelf gesteld. Hoewel niet

terugkomend op haar besluit, antwoordde de synode in 1818 op enkele vragen uit o.a. de Waalse kerken, dat dit niet in strijd met de eerder vastgestelde verordening geacht werd.³² Het is de vraag, of men in Warns en Hemelum van deze officieel geboden mogelijkheid afwist. Aan het plaatselijk gebruik wordt een uitgebreide argumentatie toegevoegd.

Wat de frequentie betreft lijkt het kwartaalsgewijs vieren van het Avondmaal nauwelijks problemen op te leveren. In Schalsum en Wolsum c.a. houdt men het op drie keer per jaar. De indruk wordt gewekt, dat de frequentie in Friesland voor 1818 gemiddeld eerder iets onder dan boven de vier keer per jaar lag.

Het gebruik van de formulieren.

Enig inzicht wordt ons door de verslagen ook verschaft over het gebruik van de formulieren, tenminste die voor de bediening van Doop en Avondmaal. De predikanten kregen in het al dan niet lezen daarvan een groot stuk vrijheid van de synode. Die vrijheid wordt alom benut. Er wordt gesproken van een 'doelmatig' gebruik van de formulieren, het lezen ervan in zoverre 'nodig, nuttig en gepast' (in totaal + 15 rapporten). In Wijnaldum heeft de predikant gebruik gemaakt van de door de synode gegeven ruimte en de formulieren terzijde gelegd. Toch zijn er ook nog meerdere plaatsen, waar de formulieren gewoon gelezen worden, zoals in Ysbrechtum (de standplaats van de al genoemde ds. H.W.C.A. Visser: 'er zijn geen nieuwe') en Hindeloopen.

Voor al het doopformulier (Oudega-Nijega, Beers, Harlingen, Franeker, Itens, Idsegahuizum, Exmorra, Twijzel, Hiaure-Bornwird en Paesens) al dan niet met enkele bekortingen en de toevoeging van een persoonlijke 'aanspraak' van gemeente en ouders wordt in ere gehouden. In het bijzonder de vragen worden als daarin vastgesteld aan de doopouders voorgelezen. Verschillende classes meldden in het eerste decennium van de vorige eeuw op de Provinciale Synode van Friesland bij het agendapunt 'stipt lezen der formulieren' al vooral te letten op het gebruik van dat onderdeel.

Tot besluit.

Omdat door de synode wordt aangedrongen op kort bidden en kort preken, hebben sommige kerkeraden ook aandacht geschonken aan de lengte van een gewone dienst. In alle plaatsen, te weten Britsum, Marrum, Roordahuizum, Longershout, Witmarsum, Hindeloopen, Sloten en Rinsumageest is dit ongeveer anderhalf uur.

Conclusies.

1. De synodale bepaling uit 1817, dat de predikant bepalen zou, wat er in de 'voordienst' uit de Schrift gelezen zou gaan worden, is in Friesland eigenlijk overbodig. Dit gebruik was toen in deze provincie al algemeen.
2. In Friesland vinden we in 1820 enkele aanwijzingen, dat de zogenaamde 'voordienst' opgenomen wordt in de dienst zelf en na het votum wordt geplaatst. Hier is sprake van het begin van een ontwikkeling, waarbij de

Schriftlezing (weer) een integraal onderdeel van de dienst wordt.

3. Met een enkele uitzondering worden de orgels waar aanwezig bespeeld ter begeleiding van de gemeentezang. In tenminste 20 % van de Friese kerken staat in 1820 nog geen orgel.

4. Van beurtzangen en zangdiensten is door een minderheid van de gemeenten (10-15 %) gebruik gemaakt.

5. Het overgrote deel van de Friese gemeenten hield voor 1818 al een kerkdienst op Goede Vrijdag.

6. Op veel plaatsen was de Oudjaarsdienst in 1818 een nieuwigheid, slechts hier en daar bestond wat dit betreft al een traditie.

7. Het aanwezig zijn van zowel de vader als de moeder bij het dopen zal in Friesland vooral rond 1800 sterk zijn opgekomen.

8. Het stellen van enkele vragen in de voorbereidingsdienst op het H. Avondmaal kan in het Friesland van 1817 geen algemeen gebruik worden genoemd.

9. Voor het merendeel van de gemeenten in Friesland zal de synodale verordening vier maal per jaar Avondmaal te vieren een verhoging of gelijkblijven van de frequentie hebben betekend.

10. Het gebruik van de formulieren voor Doop en Avondmaal is in 1820 binnen de grenzen van Friesland verschillend. Worden ze gelezen, dan in bewerkte of verkorte vorm. Dit geldt in het bijzonder voor het Avondmaalsformulier.

11. De synodale maatregelen op het gebied van de openbare credienst uit 1817 bevestigen in Friesland voor het merendeel een al ingezette ontwikkeling. Waar het vernieuwingen betreft is het effect marginaal, zeker als het niet om verplichte veranderingen gaat (staande bidden en zingen, zangdiensten).

Enkele aanbevelingen.

1. Het onderzoek naar de liturgische praktijk in een bepaalde periode van de geschiedenis is doorgaans een moeilijke zaak. Omdat veel als bekend of vanzelfsprekend werd aanvaard, was de noodzaak om in plaatselijke gemeenten zaken op schrift te stellen klein. In de liturgiegeschiedenis wordt daarom noodgedwongen veelal gebruik gemaakt van items die op provinciale en landelijke synodes aan de orde zijn gesteld, of van aantekeningen in oudere kerkhistorische handboeken. Het beeld, dat hierdoor wordt opgeroepen is veelal fragmentarisch.

Het moet mogelijk zijn van de liturgische situatie van 1820 in de Nederlandse Hervormde Kerk over het gehele land een vrij nauwkeurig overzicht te maken aan de hand van door provinciale kerkbesturen ingestelde onderzoeken en kerkvisitatierapporten. Waarschijnlijk zal een deel van het onderzoek de huidige kennis bevestigen, maar regionaal zouden een aantal nuances duidelijk kunnen worden.

2. Dit onderzoek is gedaan in het kader van een studie naar de liturgische ontwikkeling in de Gereformeerde Kerken. Voor een tekening van

de liturgische setting, waarin de Afscheiding, een van de wortels van deze Kerken, in 1834 ontstond is meer informatie noodzakelijk. Verder regionaal en plaatselijk onderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre verzet tegen de synodale bepalingen uit 1817 aanleiding is geweest tot het ontstaan van de afscheidingsbeweging. Duidelijk is uit andere literatuur al wel, dat het liturgisch gezien om meer ging dan gezangen alleen. Zo zijn in Noord-Brabant de voorbereidingsvragen op het Avondmaal aantoonbaar mede aanleiding geweest tot de Afscheiding.

Onder de Friese gemeenten, waar in 1820 tegenstand genoteerd wordt tegen liturgische nieuwigheden, zijn meer dan gemiddeld de plaatsen te vinden, waar zich in 1834-36 een afgescheidene groep aftekent en een gemeente wordt gevormd. We noemen Marrum (1835), Hallum (1836), Sexbierum (1835), Minnertsga (1835), Scharnegoutum (1836), Burum (1835), Drogeham (1835), Blija (? , 1835) en Ferwerd (1835). In bijvoorbeeld Oudega(-Nijega) en Wolvega vonden in die jaren goed bezochten samenkomsten plaats, maar kwam het eerst later tot levensvatbare gemeenten.

Aantekeningen.

Tenzij anders aangegeven wordt bij de inventarisnummers verwezen naar: Rijksarchief in Friesland, inventaris 236 (Archief van de Hervormde Synode - Provinciale Kerkvergadering in Friesland).

1. H.J. Honders, De Algemene Christelijke synode der Hervormde Kerk in 1817 over de openbare eredienst, in: Kerk en Theologie 1 (1950), 91 - 105.
2. A.C. Honders, Een Nederlands liturgisch tijdschrift uit het begin van de 19e eeuw, in: Kerk en Theologie 23 (1972), 162 - 175. Aangevuld met A.C. Honders, Liturgie tussen verval en vernieuwing, in Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap Groningen 10 (1976), 16 - 28, verscheen dit zonder literatuurverwijzing onder de titel Liturgie tussen verval en vernieuwing, in: A.C. Honders, Liturgie - barsten en breuken, Kampen 1988, 29 - 41.
3. Idem, 164.
4. Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk - 1816 ('s-Gravenhage 1821), 83v (27 juli 1816).
5. Handelingen ... 1817 (1823), 12v (3 juli 1817).
6. Inv.nr. 102, brief van de Algemene Christelijke Synode aan "De Leeraars en Opzieners van de Hervormde Gemeenten" d.d. 11 juli 1817. De datering is in zoverre merkwaardig, dat er ook besluiten in zijn opgenomen, die een dag later zijn genomen, bijvoorbeeld met betrekking tot de voorbereidingsvragen voor het Avondmaal (Hande-

lingen ... 1817 (1822), 87v - 12 juli 1817).

Overigens werden ook nog enkele andere aspecten van de credienst besproken in de jaren 1816 en 1817, bijvoorbeeld het ambtskostuum, de bevestiging van lidmaten en de kerkelijke huwelijksinzegening (H.J. Honders, a.art., 104v).

7. A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen 1986³, 40v.

8. De synodale commissie heeft dit probleem wel gevoeld en de synode gevraagd slechts de aanwijzing te geven de vragen in te richten naar de inhoud van vr./antw. 81 van de Heidelberger Catechismus. De synode kon hiermee echter niet accoord gaan (Handelingen ... 1817 (1822), 81v, resp. 83).

9. Zo werd in 1871 de verplichting tot kwartaalsgewijze Avondmaalsviering vervangen door een bepaling, dat het Avondmaal 'geregeld gehouden worde', terwijl in 1873 de regel komt te vervallen, dat de voorbereidingsvragen gelezen moeten worden (E.F. Kruijff, *Liturgiek*, Groningen 1901, resp. 155 - noot 1, 159 - noot 1).

10. Handelingen ... 1819 (1819), 117 (19 juli 1819).

11. Inv.nr. 69, notulenboek, dinsdag 5 - woensdag 6 oktober (art. VI.9). Vgl. inv.nr. 245, missive 43 d.d. 6 oktober 1819 aan de classicale kerkbesturen.

12. Inv.nr. 245, missive nr. 19 d.d. 4 mei 1819 aan de Algemene Christelijke Synode.

13. Zie inv.nr. 69, notulenboek, woensdag 2 augustus 1820 (art. III.1).

14. Inv.nr. 69, notulenboek, woensdag 2 augustus 1820 (art. III.1).

15. Inv.nr. 105, brief van de Algemene Christelijke Synode aan het provinciaal kerkbestuur van Friesland d.d. 15 juli 1820. Vgl. Handelingen ... 1820 (1821), 33 (7 juli 1820) en 100vv (15 juli 1820).

16. Geen nieuw voorstel. In Groningen was al eerder een soortgelijke gedachte geëit en aan de synode voorgelegd (Handelingen ... 1819 (1819), 74).

17. Zie voor het vergaderingsverslag: inv.nr. 69, notulenboek, dinsdag 3 oktober 1820 (art. III). Voor de brief, zie: inv.nr. 245, missive 34, aan de classicale kerkbesturen d.d. 3 oktober 1820.

18. Inv.nr.70, notulenboek, dinsdag 1 mei 1821 (art. IV). Vgl. inv.nr. 245, missive nr. 18 aan de Algemene Christelijke Synode d.d. 1 mei 1821.

19. Handelingen ... 1821 (1822), 98 - 102 (16 juli 1821).

20. Rijksarchief in Groningen (RAG), Archief Hervormd provinciaal kerkbestuur (PKV), inv.nr. 459, notulen, 4-5 augustus 1819, art. 22 (al eerder, nog voor het verzoek van de synode binnen was, was een voorstel naar de synode uitgegaan om een vraag naar de uitvoering van de synodale verordeningen op te nemen in het reglement op de kerkvisitatie; 5-6 mei 1819, art. 29).
21. RAG, PKV-Groningen, inv.nr. 459, notulen, 3-4-5 mei 1820, art. 19 ad 22 (vgl. inv.nr. 472, nrs. B 41, 51, 52 en 56).
22. RAG, PKV-Groningen, inv.nr. 459, 4-5 oktober 1820, art. 18 ad 19.
23. RAG, PKV-Groningen, inv.nr. 459, notulen, 2 mei 1821, art. 11 ad 18 (vgl. inv.nr. 473, nrs. B 19 en 21).
24. Een uitzondering hierop vormt het classicaal bestuur van Heerenveen, dat een aantal zeer gerichte vragen stelt (...).
25. Inv.nr. 105. Kopie-verslag van de kerkvisitatie in het ressort van de classis Harlingen d.d. 26 juli 1820.
26. A.C. Honders, Een Nederlands liturgisch tijdschrift ... , 173.
27. Dit laatste is door de synodale commissie voorgesteld, maar afgewezen (Handelingen ... 1817 (1822), 81 (11 juli 1817).
28. H.J. Honders, a.art., 94.
29. Vgl. van dezelfde uitgever de bundel Gezangen, by den Aanvang des Jaars, ten gebuike voor de Hervormde Gemeente te Veendam, en voor andere, die er zich van bedienen willen, Veendam, Groningen z.j. (1818).
30. Handelingen ... 1817 (1822), 72, vgl. 82. In Friesland was, volgens dit laatste bericht, de formulering van de vragen vrij, waarbij de 81e vraag van de Heidelberger Catechismus als uitgangspunt werd genomen. Het is goed mogelijk, dat we in dit geval voor Friesland moeten lezen 'Leeuwarden'. Synode- en commissie-lid N. Lobry is predikant in deze stad en zal in ieder geval aan de situatie in deze stad hebben gerefereerd.
31. Zie ook verder over de achtergrond van de vragen: A.C. Honders, Voorbereiding van het avondmaal, in: Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap Groningen 6 (1971), 1 - 10 (4).
32. H.J. Honders, a.art., 102.

BIJLAGE

Overzicht van de reacties uit de Hervormde Gemeenten in Friesland op het verzoek van het Provinciaal Kerkbestuur om verslag te doen van de uitvoering van de besluiten der synode inzake de credienst op 11 juli 1817.

Nadere aanduiding van de herkomst van de gegevens.

De gemeenten zijn gerangschikt naar de indeling van het statistisch overzicht bij het rapport kerkvisitatie in 1820 (inv.nr. 245 (zie aant. boven de noten), bijlage bij visitatieverslag aan de algemene synode d.d. 3 mei 1820 - nr. 8). De weergegeven cijfers, in de eerste kolom het totaal aantal gemeenteleden, in de tweede het aantal lidmaten, zijn uit hetzelfde stuk afkomstig. Indien cijfers ontbreken is gebruik gemaakt van de bijlage bij het visitatierapport uit 1819, dan aangegeven met een '**' (inv.nr. 245, bijlage bij visitatieverslag aan de synode d.d. 4 mei 1819 - nr. 19). Overigens is het verschil tussen de cijfers van verschillende jaren soms zo groot, dat ze niet volledig betrouwbaar lijken. Ze zijn bedoeld als indicatie voor de grootte van de gemeenten.

Voor de spelling is de huidige Nederlandse naam aangehouden (ANWB-toeristenkaart Friesland).

De overige gegevens zijn afkomstig uit de bij het provinciaal bestuur in 1820 en 1821 ingekomen stukken (resp. inv.nr. 105 en 106). De band uit 1821 bevat overigens alleen maar de verslagen van Jutrijp c.a. en Woudsend, beide gelegen in de classis Sneek.

Een aantal kerkeraden heeft volstaan met de mededeling, dat zij de besluiten van de synode naar beste kunnen en plaatselijke mogelijkheden heeft uitgevoerd. In dit soort gevallen is in het overzicht na de eerste kolommen niets ingevuld.

Het classicaal kerkbestuur van Heerenveen heeft een veertiental gerichte vragen gesteld aan de kerkeraden. Enerzijds wordt hierdoor informatie gemist. Anderzijds wordt op sommige punten veel uitgebreider ingegaan, bijvoorbeeld op het gebruik van het Onze Vader, op de aanwezigheid van een orgel, enz.

Sleutel tot de gegevens.

Bij combinaties is steeds gekozen voor de gegevens van de hoofdplaats, voorzover er onderscheid gemaakt wordt in de verslaglegging.

Indien over een onderdeel concrete informatie ontbreekt, dan betekent dit in een aantal gevallen, dat men de synodale maatregel heeft uitgevoerd. Zo kan in veel gemeenten in plaats van een streepje bij 1a 'M' gelezen worden; bij 4 'N', eventueel 'J', maar in ieder geval zonder 'p'; bij 7a 'J/' of 'J/J' en bij 7b '-/4'.

- 1 De voorlezing.
 - a Door wie geschiedt de voorlezing en wie bepaalt wat voorgelezen wordt?
G = geen voorlezing; M = door meester of koster, naar keuze van de predikant; Me = door meester of koster, naar eigen keuze; P = door predikant.
 - b Wanneer geschiedt de voorlezing?
V = voor de dienst (voordat de predikant de kansel beklommen heeft of het votum heeft uitgesproken); S = soms voor, soms in de dienst; I = in de dienst.
- 2a Is het kerkgebouw in het bezit van een orgel?
J = ja; N = nee.
- b Worden de Evangelische Gezangen gezongen?
J = ja; N = nee.
- c Zingt men bij sommige gelegenheden in beurtzang?
J = ja; N = nee.
Als er bij gelegenheid ook zangdiensten worden gehouden, dan wordt na een schuine streep de letter 'Z' toegevoegd.
- 3a Staan kerkeraad en gemeente onder het bidden?
A = allen; K = de kerkeraad; M = de mannen; S = sommigen, kerkeraad en enkelen uit de gemeente. Een kleine letter 's' wordt toegevoegd als dit alleen in bijzondere gevallen gebeurt. N = nooit, niemand.
- b Hoe vaak en hoe wordt het Onze Vader gebeden?
W = wekelijks, S = soms. Toegevoegd 'a' = als enig gebed; 'n' = na voorbeden.
Vooral de gemeenten in de cl. Heerenveen zijn hierop ingegaan.
- 4 Worden er voor af na de dienst afkondigingen gedaan van verkopen en verpachtingen?
J = ja; N = nee. De toevoeging van een 'p' duidt erop, dat de predikant somtijds mededelingen doet of moet doen, die niet in direct verband staan met het kerkelijk leven.
In veel gevallen is het op grond van de brieven moeilijk vast te stellen, of er op deze vraag ontkennend of bevestigend beantwoord wordt. In twijfelgevallen is een '?' toegevoegd.
- 5 Werd Oudjaarsdag voor 1817-18 ('s avonds) dienst gehouden?
J = ja; N = nee.
- 6 Zijn er vaste doopzondagen?
Indien ja, dan wordt zo mogelijk het aantal per jaar vermeld, anders een J. Verder: N = nee.
- 7a Worden de Avondmaalsvragen gesteld/beantwoord?
J = ja; N = nee. Bij de beantwoording kan eventueel nuancering worden aangebracht met E = enkelen en M = het merendeel.
Bij de aanduiding 'N/N' zijn de vragen wel gesteld geweest, maar vanwege het verzet van de gemeente weer afgeschaft.

7b Wat is de frequentie van de Avondmaalsviering vòdr 1818/nu?
Aangegeven het aantal keren per jaar.

De belangrijkste extra informatie is per classis in noten onder aan de pagina aangebracht. Enkele minder frequent voorkomende, of moeilijk te rubriceren gegevens (duur van de dienst, aanwezigheid van zangkoor of gerichte zangoefeningen, gebruik van de formulieren) zijn in de hoofdttekst verwerkt.

Drs. K.W. de Jong studeerde van 1979 tot 1985 aan de Theologische Universiteit te Kampen, in de twee daarop volgende jaren in Boedapest en is thans predikant van de Gereformeerde Kerk te Oudega-Idzegha c.a. (Breksdyk 49, 8614 AX Oudega-W).

	1a	1b	2a	2b	2c	3a	3b	4	5	6	7a	7b
Classis Leeuwarden												
Ring Leeuwarden												
Leeuwarden	12893	3500	P	I	J	-	J	-	-	N	-/-	-/-
Huizum	500	135	-	-	J	-	-	-	-	-	J/-	-/-
Hempens & Teerns	80	25	-	I	-	-	-	J?	-	-	J/J	-/-
Goutum & Swichum	176	56	-	-	-	-	-	J?	-	-	J/J	3/4
Deinum	320	52	M	-	J	J	-	-	N	-	J/J	-/4
Marssum	650	130	M	-	-	J	N	-	-	4	J/M	-/4
Engelum	207	50	M	-	-	-	N	N	-	-	J/E	4/4
Lekkum & Miedum	321	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-/-	-/-

	1a	1b	2a	2b	2c	3a	3b	4	5	6	7a	7b	
Classis Leeuwarden													
Ring Stiens													
Stiens	1350	201											
Britsum	286	42	M	-	N	-	N	S	-	N	-	N	J/J 3/4
Cornjum	263	69	M ¹	-	N	-	N	-	-	N	-	N	-/- -/-
Jelsum	330	81	M	I	J	-	N	N	-	-	N	-/- -/-	
Menaldum	950	150	M	S	-	-	-	-	J?	-	J	J/J -/-	
Beetgum	652	99	M	-	J	-	J	N	-	4 ²	J	J/J -/-	
Berlikum	861	168	M	-	J	-	N	N	W	N	N	8	J/J 4/4
Wier	206	28	M	-	N	-	-	-	-	N	-	4	J/J -/4
Vrouwenparochie	1500	150	M	-	-	-	N	-	-	Sp	J	12	J/E 4/4
St. Annaparochie	1888	160	M	-	J	-	N	N	-	Sp	-	12	J/E 4/4
Finkum & Hijum	600	80	M	-	-	-	-	N	-	-	N	-	-/- -/-
Marrum & Nijkerk	1194	234	M	-	N	-	J/Z	N	W	N	-	4	J/E -/4
Hallum	1585	250	M	-	J	-	J	A	-	Jp	-	J	J/E -/4

	1a	1b	2a	2b	2c	3a	3b	4	5	6	7a	7b	
Classis Leeuwarden													
Ring Bergum													
Bergum	1196	155	P	I	J	J	-	N	Wa	-	N	4	J/J -/-
Rijperk. & Hardeg.	711	113	M	-	J	-	-	-	-	-	J	-	J/- -/4
Oenk. & Giek. & Wijns	828	112	M	-	-	-	-	-	-	-	N	-	-/- -/-
Oudkerk & Roodkerk	570	144	-	-	J	-	N	N	-	-	N	-	J/M -/-
Suawoude & Tietjerk	536	56	M	-	-	-	-	N	-	J	N?	N	J/J -/-
Garijp & Suam. & Eern.	1166	109	M	-	-	-	N	As	-	J	-	J	J/J -/4
Oosterm. & Eestrum	1045	96	M	-	N	-	N	N	-	J	-	-	J/- -/-
Rottevalle	600	64	M	-	-	-	-	-	-	J	-	J	J/J -/4
Drachten	2770	223	P	I	N ³	J	J	N	-	J	-	4	J/J -/-
Oudega & Nijega & Op.	976	101	P	I	-	J4	N	-	-	J	N?	4	J/J -/-
Boornb. & Korteh.	450	74	M	-	-	J	J	M	-	-	-	4	-/- -/-

	1a	1b	2a	2b	2c	3a	3b	4	5	6	7a	7b	
Classis Leeuwarden													
Ring Wirdum													
Wirdum	500	170	-	-	-	-	-	-	-	N	-/-	-/-	
Warga & Warst. & Wart.	700	220	-	-	J	-	J/Z	-	-	-	N	J/J -/-	
Idaard c.a.	190	63	-	-	-	-	-	-	-	N	-/-	-/-	
Grouw	750	150	-	-	-	-	-	-	-	N	J/M	-/-	
Roordahuizum	300	102	-	-	J	-	-	N	-	S	-	N	-/- -/-
Mantgum c.a.	230	80	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	J/J -/4
Jorwerd	323	125	M	-	J	-	-	-	-	-	-	-	J/J -/4
Weidum	320	89											
Beers c.a.	208	34	P	I	J	-	J	N	-	N	N?	J	J/J -/4
Hijl. & Lions & Huins	340	98											
Boxum & Blessum	251	57	M	-	J	J	-	-	-	-	N	-/-	-/4

¹In de zeven weken voor Pasen bepaalt de voorlezer, wat gelezen wordt.
²Eventueel 8 keer per jaar. ³Een orgel wordt geplaatst.
⁴De gemeente zingt liever psalmen.

			1a	1b	2a	2b	2c	3a	3b	4	5	6	7a	7b
Classis Harlingen														
Ring	Harlingen													
Harlingen		5230	1560	-	-	-	-	-	-	-	-	N	J/J	-/4
Kimswerd		350	114	-	-	-	N	-	-	-	-	N	-/-	-/-
Midlum		410	107	M	-	J	-	-	-	-	-	-	J/J	-/-
Wijnaldum		322	87	M	-	J	-	K	-	-	N	-	J/J	-/-
Pietersburum		350	67	1	-	N	-	M ^a	Sn	N	N?	N	J/J	4/4
Sexbierum		700	150	-	-	-	-	-	-	-	-	-	N/N	N/-
Oosterbierum		432	106	M	-	-	-	-	-	-	-	-	J/J	-/-
Tzummarum c.a.		820	150	M	-	-	-	-	-	-	-	J?	J/E	-/-
Minnertsaga		900	112	-	-	-	N	S	-	-	-	6	J/E	-/4
St. Jacobi-Par.		1900	199	M	-	-	J	-	-	-	-	12	J/M	-/4

Classis Harlingen														
Ring	Franeker													
Franeker		3100	710	-	-	J ²	-	J	N	-	-	N	-/-	-/-
Achlum c.a.		476	94	M	-	-	-	-	-	-	N	N	J/J	-/4
Herbayum		163	60	M	-	-	-	-	-	-	-	-	J/-	-/-
Dongjum		160	36	M	-	-	-	-	-	-	-	-	J/-	-/-
Ried c.a.		227	95	M	I?	-	J	-	S	-	-	N	N	J/J
Peins & Zweins c.a.		400	68	M	-	J	J	-	-	-	-	N?	-	J/J
Schingen & Slappet.		160	20											
Dronrijp		800	193	P	I	-	J	-	-	-	-	8	J/J	-/4
Schalsum		95	28	M	-	-	-	-	-	-	N ³	N	J/J	2/3
Weisrijp c.a.		353	53	M	I	N	J	N	M ^a	-	-	N	J/-	3/4
Tzum		650	173	M	-	J	-	J	K	-	-	12	-/-	-/-

Classis Harlingen														
Ring	Bolsward													
Bolsward		2200	556	G	-	J	-	J	-	-	J ⁴	-	J/J	4/4
Burgwerd c.a.		350	87	M	-	J	-	N	A ^a	-	-	N	J/M	-/4
Wommels c.a.		514	185	M	-	J	-	-	A ^a	-	-	N	J/M	-/4
Oosterend c.a.		450	152	M	-	-	-	-	-	-	-	N	J/M	-/4
Itens		60	19	M	-	J	-	-	-	-	-	-	J/-	-/4
Oosterlittens		400	150	M	-	J	-	-	-	-	-	-	J/-	-/4
Winsum & Baard		556	90	M	-	-	-	-	-	-	-	-	-/-	-/-
Edens c.a.		200	78	-	-	-	-	-	-	-	-	N	J/E	-/-
Kubaard c.a.		252	112											
Lollum		150	56	-	-	-	J	J	-	-	-	N	J/J	-/4

Classis Harlingen														
Ring	Makkum													
Makkum		1000	394	-	-	-	-	N	S	-	-	N	12	J/J
Idsegahuizum c.a.		151	30	M	-	-	-	-	S	-	-	N?	J	J/J
Gaast c.a.		228	64	M	-	-	-	N	S	-	-	-	-	J/-
Exmorra c.a.		234	81	M	-	-	-	N	-	-	-	4	J/J	-/4
Longerhouw		155	44	M	-	-	-	N	A ^a	-	J	N	12	J/M
Schraard		199	54	M	-	-	-	-	A	-	-	-	2?	-/-
Wons		200	70	-	-	-	-	N	-	-	-	-	J/M	-/-
Witmarsum		450	150	1	-	N	N	J	S	-	N	N	12	J/M
Pingjum c.a.		684	142	M	-	-	J	J	N	-	-	12	J/J	-/4
Arum		900	172	M	I	-	-	J	N	-	-	N	12	J/J

¹Soms bepaalt de predikant, soms de voorlezer, tot genoegen van de kerkeeraad.

²Het orgel bevindt zich in slechte staat van onderhoud.

³Ook nu wordt Oudjaar niet gevierd.

⁴Sinds Oudjaar 1816.

			1a	1b	2a	2b	2c	3a	3b	4	5	6	7a	7b
Classis Sneek														
Ring Sneek														
Sneek	4000	1000	G	-	-	-	-	-	-	-	-	-	J/-	-/4
Goënga	346	94	-	-	-	-	-	-	-	J?	-	N	J/M	-/-
Sijbrandaburen c.a.	287	95	M	-	-	-	N	-	-	-	-	-	J/M	-/-
Deersum c.a.	314	96	M	-	-	-	-	-	-	-	-	N	J/J	-/-
Rauwerd c.a.	525	135												
Oosterwierum c.a.	160	50	M	-	-	-	-	N	-	-	-	-	J/M	-/-
Britswerd c.a.	256	88	M	-	-	-	-	-	-	J?	N?	12	J/M	4/4
Lutkewierum	292	72	-	-	-	-	-	-	-	-	-	N	-/-	3/4
Bozum	340	104	M	-	-	-	-	-	-	J?	-	N	-/-	-/-
Scharnegoutum	184	59	M	-	-	-	N	-	-	N	N	-	J/M	3/4
Ysbrechtum	282	102	P	I	J	-	J	-	-	J	-	4	J/J	-/4

Classis Sneek														
Ring IJlst														
IJlst	754	214	M	-	-	-	-	-	-	-	-	-	J/J	-/4
't Oppenhuizen c.a.	412	146	M	I	-	-	N	N	-	J?	-	12	J/J	-/4
Jutryp c.a.	400*	100												
Heeg	541	161	M	-	-	-	-	-	-	-	-	-	J/-	-/4
Gaastmeer c.a.	252	163	M	-	-	-	-	-	-	J?	-	N	-/-	-/-
Oudega&ldzega c.a.	244	70	M	-	-	-	-	-	-	J?	-	N	-/-	-/-
Oosthem c.a.	287	92	M	-	J	-	N	M	-	J?	-	12	J/M	-/4
Wolsum c.a.	155	54	M [†]	-	-	-	-	-	-	-	-	J	J/J	-/3
Nijland	283	113	Me	-	-	J	-	S	-	J	-	12	J/J	-/4
Woudsend	739	223												

Classis Sneek														
Ring Workum														
Workum	1800	480	M	-	J	-	-	K	-	-	-	12	-/-	-/-
Parrega c.a.	178	77	M	-	-	J	-	-	-	-	-	N	J/J	-/-
Tjerkwerd c.a.	221	85	M	I	-	-	-	-	-	-	-	4	J/J	-/-
Hindeloopen	948	373	M	-	J	-	N	S	-	N	N	12	J/M	-/4
Molkwerum	205	72	M	-	-	-	N	-	-	-	-	12	J/J	-/4
Staveren	390	100	M	-	-	-	-	-	-	-	-	J	J/J	-/4
Warns c.a.	270*	136	M	-	-	-	-	-	-	-	-	N	J ² /J	-/-
Koudum	750	260	M	-	J	-	-	-	-	-	-	12	J/J	-/-

Classis Sneek														
Ring Sloten														
Sloten	550	200	M	-	J	-	N	-	-	N	-	J	J/M	-/4
Wijckel	295	114	M	-	-	J	N	-	-	N	-	N	J/M	-/4
Balk	800	220	M	-	-	J	N	-	-	N	-	N	J/-	-/4
Oudemirdrum c.a.	439	123	M	-	-	-	-	-	-	-	-	N	J/J	-/-
Oudega & Kolderw.	293	72	M	-	N	-	-	-	-	J	N?	N	J/J	-/4
Nijega c.a.	167	52	M	-	-	-	-	-	-	-	-	-	J/E	-/4
Harich c.a.	206	82	M	-	-	-	-	-	-	-	-	N	J/-	-/-
Hemelum c.a.	372	134	M	-	N	J	-	A	-	-	N?	N	J ² /J	-/4

¹Het ligt in de bedoeling, dat de predikant t.z.t. de rol van de voorlezer op zich neemt.

²De vragen worden in de Avondmaalsdienst zelf gesteld vanwege de vrij lange tussenliggende tijd tussen voorbereiding en deze dienst (vgl. J.H. Gunning, *Onze Eeredienst*, Groningen 1890, 112v, 70 jaar later). De synode stelde dit op verzoek van de Waalse gemeenten in 1818 als mogelijkheid.

	1a	1b	2a	2b	2c	3a	3b	4	5	6	7a	7b		
Classis Dokkum														
Ring Dokkum														
Dokkum	2800	521	P	I	J	-	N/Z	J	S ¹	-	J	4	J/-	-/-
Dantumawoude c.a.	1400	121	M	-	J	-	J	As	-	N	-	6	J/J	-/-
Akkerw. & Murmerw.	550	70	M	-	-	-	-	-	-	Jp	N?	N	J/-	-/4
Rinsumageest	660	180	M	-	J	J	J	-	-	Jp	J	-	J/J	-/4
Birdaard & Janum	479	97	M	-	-	-	J	S	-	-	-	4	J/M	-/4
Wanswerd c.a.	408	95	M	-	-	-	J	S	-	-	-	4	J/J	-/4
Reitsum c.a.	244	41	M	-	-	-	-	-	-	-	-	N	N/N	-/-
Foudgum c.a.	200	30												
Aalzum & Wetzeng	431	37	-	-	N	-	-	N	-	-	-	-	-/-	-/-
Metslaw. & Niewier	640	74	-	-	J	J	J	N	-	-	-	N	J/-	4/4
Oostrum & Jouswier	250	15	M	-	-	J	-	-	-	-	-	N	J/-	-/4
Ee & Engwierum	1310	123	-	-	-	-	-	-	-	-	-	J	-/-	-/4
Classis Dokkum														
Ring Kollum														
Kollum	1756	171	M	-	J	-	J/Z	J	-	J?	-	12	J/J	-/4
Buitenpost	626*	69*	Me ²	-	N	-	N	K	-	J?	-	6	J/J	-/4
Burum c.a.	1150	114	M	-	-	J ³	-	-	-	J?	-	6	J/J	-/4
Munnekezijl													0/1	
Augsb.&Kollumerzw.	412	9	M	-	-	-	-	-	-	-	-	N	J/-	-/4
Gerkesklooster	438	50	M	-	-	-	-	-	-	J	-	12	J/J	-/4
Augustinusga&Surh.	1100	120	M	-	-	J ³	-	K	-	J	-	6	J/J	-/-
Surhuisterveen	850	60	M	-	-	-	-	-	-	J?	-	6	J/-	-/4
Drogeham	680	36	M	-	-	N	N	N	-	J	-	6	J/E	-/-
Twijzel & Koten	1100	101	M	-	-	-	-	K	-	J	-	J?	J/J	-/-
Veenwouden	790	54	-	-	-	-	-	-	-	-	-	N	J/-	-/-
Oudwoude&Westerg.	1160	85	M	-	N	-	-	As	-	-	-	12	J/-	-/4
Classis Dokkum														
Ring Holwerd														
Holwerd	1100	125	-	-	-	-	-	-	-	-	-	N	-/-	-/-
Blija c.a.	630	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	N/-	-/-
Ferwerd	1272	172	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	N/N	-/4
Waaxens c.a.	250	40	M	-	-	-	N	N	-	-	-	N	J/-	-/4
Hiaure & Bornward	284	49	-	-	-	-	-	N	S	-	-	-	-/-	-/-
Hantum & Hantumh.	650	129	-	-	-	N	-	-	-	-	-	N	J/J	-/4
Ternaard	730	131	M	I	J	-	N	N	-	J?	-	6	J/J	-/-
Nes & Wierum	1400	74												
Paesens	600	42	-	-	N	J	N	N	S	-	-	12	-/-	-/-
Anjum	1050	126												
(Ooster-)Nijkerk	500	83	M	-	J	J ³	N	-	-	Jp	N	J	J/J	-/4
Morra c.a.	639	80	-	-	-	-	N	-	-	-	-	N	-/-	-/-
Hollum & Ballum	500*	200*												
Nes	351	120	M	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-/-	-/-
Schiermonnikoog	914	120	M	-	-	-	-	-	-	-	-	N	J/J	-/4

¹Nadrukkelijk wordt gemeld, dat het Onze Vader zeer zelden gebruikt wordt.

²Meestal kiest de voorlezer, soms de predikant, tot genoegen van de kerkeraad.

³Een deel van de gemeente zwijgt bij het zingen van de gezangen.

	1a	1b	2a	2b	2c	3a	3b	4	5	6	7a	7b		
Classis Heerenveen														
Ring Heerenveen														
Heerenveen	1110	365	G	-	J	-	J	M	-	J	J ¹	4	J/-	-/-
Oudeschoot c.a.	1055	250	M	-	N	-	N	-	Sa	J	-	J	J/J	-/4
Kniipe	1100	257	-	-	N	-	-	-	Wn	J	-	4?	-/-	4/4
Oudehorne c.a.	1350	140	M	-	N	-	-	N	S	J	-	N	N/N	-/4
Wijnjeterp c.a.	1100	89	M	-	N	-	-	-	Sa	J	N	-	J/J	-/4
Ureterp c.a.	1440	120	M	-	N	-	-	N	Wna	J	N	-	J/J	4/4
Beesterzwaag c.a.	800	154	M	-	N	-	-	-	Wa	J	N?	N	J/-	-/4
Lippenhuizen c.a.	1600	190												
Gorredijk	1090	210	M	-	N	-	-	-	Sa	J	J	6	J/-	-/4
Langezwaag c.a.	1994	125	M	S	N	-	J	-	Wna	J	-	J	J/-	-/4
Tjalleberd c.a.	1000	322	M	I	N	-	-	-	S	J	N	12	J/-	-/4
Haskerdijken c.a.	935	262	M	I	N	-	-	-	Sn	J	-	N?	J/J	-/4

Classis Heerenveen														
Ring Lemmer														
Lemmer	1986	570	M	S	N	-	J/Z	-	S	N	J	12	J/-	-/4
Tjerkgaast c.a.	580	141	M	-	N	J	-	-	-	J	-	N	J/-	-/4
Langweer	600	164	M	-	J	-	-	-	-	N	-	N	J/-	-/4
de Joure	1612	400	M	-	J	-	J/Z	-	Wa	N	N	8	J/J	4/4
Goingsarijp c.a.	111	35	-	-	N	-	-	-	Wa	N	-	N	J/-	-/4
Terkaple	197	42	M	-	N	-	-	-	S	J	-	-	J/-	-/4
Akkrum	420	162	M	-	N	-	-	-	S	N	-	N	J/-	-/4
Oldeboorn	462	105	M	S	J	-	J	A?	Sa	N	-	J	J/J	-/4
Haskerhorne c.a.	900	130	M	-	N	-	-	-	-	J	-	-	J/-	4/4
Oosterhaule c.a.	182	57	M	-	N	-	-	N	S	J	N	N	J/-	-/-
St. Johannesga	1500	350	M	-	N	-	-	-	S	J	-	-	J/-	-/4
Oosterzee c.a.	1300	105	M	S	N	-	J	N	S	J	-	12	J/-	-/4

Classis Heerenveen														
Ring Wolvega														
Wolvega	1260	340	M	I?	J	J ²	-	-	Wa	J	J ³	N	J/J	-/4
Oldelemmer c.a.	443	116	M	-	N	-	-	-	S	J	-	J?	J/-	-/4
Scherpenzeel c.a.	600	220	M	-	N	-	-	-	Sna	J	-	N	J/J	-/4
Peperga c.a.	403	147												
Steggerda c.a.	540	171	M	-	N	-	-	-	S	J	-	N	J/-	-/4
Oldeholtpade c.a.	500	165	M	I?	N	-	N	-	Sa	J	-	N	J/-	-/4
Noordwolde c.a.	1246	205	M	V	N	-	N	-	Sna	J	-	N	J/-	-/4
Oldeberkoop c.a.	466	80	M	-	N	-	N	N	W	J	N	6	J/-	4/4
Makkinga c.a.	575	112	M	-	N	-	-	-	S	J	-	N	J/-	-/4
Oosterwolde c.a.	780	118	M	-	N	-	-	-	-	-	-	N	J/-	-/4
Donkerbroek c.a.	1091	137	M	-	N	-	-	-	-na	j	-	N	J/-	-/4

¹Sinds 1808 's avonds. Daarvoor waarschijnlijk ook al.

²Een groot deel van de gemeente geeft de voorkeur aan de psalmen.

³Sinds 1816.

Zusammenfassung

Der Gottesdienst in der Provinz Friesland im Jahre 1820.

Im Jahre 1817 entschloss sich die Synode der "Nederlandse Hervormde Kerk", die damalige Staatskirche der Niederlande, sich mit der Gestaltung des Gemeindegottesdienstes zu beschäftigen, insbesondere mit der Gestaltung der Taufe und des Abendmahles.

Verschiedene Massnahmen wurden getroffen. Der Pfarrer sollte verordnen, was bei der Vorlesung der Bibel gelesen wurde, und nicht der Vorleser wie es manchmal noch üblich war. Wenn in der Kirche eine Orgel vorhanden war, sollte sie den Gemeindegesang begleiten. Die Gewohnheit im Dienst Auktionen oder Verpachtungen abzulesen wurde verboten. Sowas sollte vorher oder nachher von dem Vorleser stattfinden. Im Kirchenjahr wurde am Karfreitag sowie an dem ersten und letzten Tag des Jahres jetzt einen Gottesdienst vorgeschrieben.

Die Feierlichkeit der Taufe und des H. Abendmahls versuchte man mit praktischen Vorschlägen zu erhöhen. Die Pfarrer sollten sich bemühen das Taufformular ruhig und laut vor zu lesen, und die Zahl der Tauffeier ein zu schränken. Die Zahl der Abendmahlsfeier wurde auf Vier pro Jahr gestellt. Die Predigt könnte in diesen Diensten auf Wunsch unterbleiben. Auch verpflichtete die Synode Pfarrer und Gemeinde an dem das Abendmahl vorangehenden Sonntag vier Fragen zu stellen und die mit "ja" zu beantworten.

In allen Entschlüssen der Synode war "erbaulich" das Stichwort. Man versuchte die Erbaulichkeit der Gemeindegottesdienste zu erhöhen.

Drei Jahre später veranlasste die Synode Untersuchungen, in wie weit die synodalen Massnahmen und Vorschläge befolgt worden waren. In dieser kurzen Studie forschen wir nach, wie dies in Friesland der Fall war. Das Reichsarchiv in Leeuwarden besorgte uns dazu die Unterlagen.

In fast allen Gemeinden in Friesland war es schon vor 1820 Brauch, das der Pfarrer die aus der Bibel zu lesen Stücke wählte. In nur wenigen Orten aber fand diese Vorlesung innerhalb des Gottesdienstes (d.h. nach dem Votum) statt.

Im Jahre 1820 fehlte in ungefähr 20% der Kirchen eine Orgel. Wo eine vorhanden war, wurde sie im Gottesdienst benutzt.

Das grösste Teil der friesischen Gemeinden feierte schon vor 1817 den Karfreitag. Der Gottesdienst am Silvesterabend war fast ohne Ausnahme eine Neuigkeit, aber wurde von den Gläubigen positiv bewertet.

Die Regel der Synode, dass bei der Taufe eines Kindes gleich Vater wie Mutter anwesend sein sollten, erregte in Friesland keine Schwierigkeiten, denn dies war schon vorher fast immer der Fall.

Die Vorbereitungsfragen zum Abendmahl scheinen in Friesland nicht so weit verbreitet wie manchmal angenommen wurde.

Die Frequenz der Abendmahlsfeier war in Friesland auch vor den

synodalen Entschlüssen schon auf vier Mahl im Jahr beschränkt, in manche Fällen eben niedriger.

Die Benutzung der alten liturgischen Formulare war in 1820 in der friesischen Provinz verschieden. Meistens wurden sie gekürzt, geändert oder gar nicht benutzt. Die von der Synode jetzt offiziell geschenkte Freiheit in Benutzung der Formulare war schon fast überall Praxis.

Wir können feststellen, dass die Massnahmen der Synode in Friesland nicht viel neues brachten. Sie bestätigten eine schon eingetretene Entwicklung.

Übrigens fällt es auf, dass es in Orten wo die Gläubigen doch Einspruch erhoben seit 1834, das Jahr in dem die Bewegung der "Afscheidung" gegründet wurde, verhältnismässig oft und schnell zur Gründung einer neuen, reformierten Gemeinde kam. Das ist bis jetzt zu wenig erkannt worden.